Diskuse

Poválečná očista a komunistické bezpráví *K článku Jakuba Šloufa**

Peter Heumos

Politické a společenské souvislosti vzniku komunistického systému v Československu a okolnosti jeho stabilizace jsou v současném českém historickém výzkumu nadále předmětem sporů. Článek Jakuba Šloufa k otázce, nakolik profitoval vzrůst komunistické moci v poválečných letech z problému kolaborace, představuje neobvykle produktivní příspěvek k této debatě. K tomuto přesvědčení mě vedou především následující čtyři důvody:

1) Na výzkum daného tématu autor vynaložil velké úsilí a opírá se v něm o rozsáhlé rešerše v podnikových archivech. Sekundární literaturu přitom používá jen natolik, aby její teze překontroloval, modifikoval nebo na základě pramenů vyvracel. Provedený náročný výzkum nese autorovi k domněnce, že jeho vývody znamenají poslední slovo k tématu. Upozorňuje na skutečnost, že zásoby pramenů, především v podnikových archivech, ještě zdaleka nejsou vyčerpány.

* Tento text vzešel z recenzního posudku Petera Heumose na studii Jakuba Šloufa „Očista průmyslových závodů od kolaborantů a ‘asociálních živlů’ v roce 1945: Politická machine, exces retribuice, či inkubátor revoluční morálky?“ v tomto čísle *Soudobých dějin* (s. 538–581). Děkujeme autorovi za ochotu k jeho úpravě do podoby diskusního komentáře a za souhlas s jeho publikováním.

2) Autor zevrubně líčí, jak proměnlivé jsou i v československém kontextu pojmy „kolaborace“ a „asociální živly“. Obvinění z kolaborace nebo z asociálního chování mohlo být po válce v nesčetných případech na základě mnohoznačnosti sociálního chování bez obtíží obráceno ve prospěch postiženého, nebo alespoň relativizováno. V této souvislosti je nutné například vnímat případy osob, které kolaborovaly, a současně byly činné v odboji, stejně jako otázku, nakolik bylo sociální jednání za německé okupace zaměňováno s vyrovnáváním „starých účtů“.

3) Z koncepčně inspirativních poznatků autora lze podtrhnout zjištění směřující proti staršímu výzkumu, že postup proti kolaborantům a takzvaným asociálním živlům byl už od osvobození v květnu 1945 usměrňován stranickopoliticky, respektive mocenskopoliticky a představoval tak první účinný krok Komunistické strany Československa na cestě ke zřízení mocenského monopolu v únoru 1948. Podle mínění autora neměla zřejmě žádná politická strana přímo v závodech mocenskou základnu, která by mohla poskytnout předpoklady pro úspěch takové strategie.

4) Proti perspektivě, která se zaměřuje na únorový převrat roku 1948, spojuje autor své téma s *dlouhodobou* genezí strukturálního deficitu komunistického režimu. Ústřední otázka jeho výzkumu zní, v jaké míře byl postup proti kolaborantům a „asociálním živlům“ určován spontánním, právně nenormovaným jednáním na úrovni průmyslových závodů, které nemohlo být ani retribučními dekrety, ani řádnou soudní pravomocí postaveno na základnu všeobecně platného právního řádu. Podstatný přínos studie spočívá v poznání, že se procesy proti kolaborantům a „asociálním živlům“ odehrávaly převážně v bezprávném prostoru (například ignorováním stále platného civilního soudního řádu) a tímto způsobem připravovaly půdu pro rozsáhlou právní diskriminaci, která šla ruku v ruce s etablováním komunistického režimu.

Proti závěrům autora lze vznést námitky, které se v podstatě týkají koncepčních otázek a sociálněhistorického zakotvení tématu.

Je sice pravda, že se po osvobození prostor průmyslových závodů stával předním jevištěm pro nejrůznější akce „hněvu lidu“, které se mohly odvolávat na všemožné argumenty, jen ne na kodifikované právo; v tomto směru se Československo neodlišovalo od jiných evropských států okupovaných nacistickým režimem. Na druhé straně je právě proces trestání kolaborantů klasickým případem, kdy o rozsahu sankcí rozhodují také společensko-politické mocenské poměry. Pak se dá ovšem jen s obtížemi lokalizovat autorem předpokládané východisko bezprávnosti při etablování komunistického režimu. Jak sám autor uznává, není možné se spokojit s obvyklým vysvětlením o neomezené moci KSČ již před únorovým převratem roku 1948. S vlivem společensko-politických mocenských poměrů se dostala do hry stará lidová moudrost, že zatímco malí trestu neuniknou, mocní zůstanou bez úhony, což bylo právě v procesech proti kolaborantům zjevné. Ale i tady ukazuje pohled na srovnatelné evropské země (v této souvislosti se nabízí například Francie), že Československo nepředstavovalo žádnou výjimku.

Na jaře 1947 narazily československé vyšetřovací orgány poprvé konkrétně na problém, jak se prominentní příslušníci politických vůdčích elit poválečné republiky

chovali v době Protektorátu Čechy a Morava a zda je případně možné, aby byli kvůli kolaboraci právně stíháni. Jednalo se přitom o dva členy Ústřední rady odborů (ÚRO), sociálního demokrata Evžena Erbana a komunistu Františka Jungmanna, kteří dělali kariéru v protektorátní Národní odborové ústředně zaměstnanecké (NOÚZ), již vláda zařadila v roce 1945 do soupisu fašistických organizací, současně se však angažovali i v antifašistickém odboji. Jak Československá strana sociálnědemokratická, tak KSČ nebyly z očividných politických důvodů na zavedení trestního řízení proti oběma odborovým funkcionářům zainteresovány. Nepřímo jim kryl záda národněsocialistický ministr spravedlnosti Prokop Drtina, který sice 29. dubna 1947 se vším důrazem prohlásil, že by špičkoví funkcionáři protektorátních odborů měli být povoláni k zodpovědnosti, přitom však zůstalo naprosto nejasné, zdali to má platit taky pro Erbana a Jungmanna. O den později Národní soud zprostil viny tři těžce obviněné vedoucí funkcionáře protektorátních odborů (Arna Haise, Václava Stočese a Františka Koláře) a signalizoval tak, že se „vítr obrací“. Ve svém rozsudku se soud totiž opíral o hodnocení okupačního režimu z pohledu obviněných, kteří pro sebe vyžadovali porozumění, že jako funkcionáři protektorátních odborů – a zajatci rozsáhlého teroristického systému, z něž nebylo úniku – byli ke svým činům pod nátlakem donuceni. V argumentaci bylo při tomto soudním jednání důsledně pominuto všechno, co by mohlo odporovat představě o neodolatelném nátlaku na přizpůsobení – jako například stávka horníků v Mirošově, kteří se v roce 1943 zdráhali uspořádat zvláštní směnu na počest Hitlerových narozenin a kteří (jak před stávkou správně předpokládali) z toho nakonec vyvázli bez represí. Na druhé straně byli „ti malí“ ve stejném období oblíbeným terčem lidových soudů, pokud chtěly dát najevo svou přísnost. Tak byl například dělník Král, obžalovaný jako uduvač, odsouzen ke dvaceti letům těžkého žaláře.¹

Zkušenost, že „malý člověk“ to nakonec vždycky odpyká, která se v Československu po skončení války vůbec nehodila k oficiálním projevům o nástupu nové doby, byla součástí převažujícího názorového klimatu v prostoru průmyslových závodů, tj. mezi dělnictvem a závodními radami. I v „nové době“ se mete „starými košťaty“ a odboroví pohlaváři jsou „nová buržoazie“, ozývalo se z fabrik a bylo slyšet na dělnických schůzích. Na tuto zkušenost navazovala strategie závodních rad (a později závodních výborů ROH) už před rokem 1948, především ale v padesátých a šedesátých letech, jak udělat ze závodu tvrz proti centralistickým úpravám ve výrobním procesu. Tímto způsobem vzniklo v závodech neformální akční pole, nepropustné směrem „nahoru“, které na rozdíl od státního mocenského centra charakterizovaly převážně lokální potřeby. Poznatek, že se časy v podstatě vůbec nezměnily, se zakořenil a přerostl do hluboké nedůvěry vůči aparátům vládnoucích. Pohrdání vším formálně stanoveným a podceňování a odmítání právních ustanovení v průmyslu byly vlastní,

1 K tomu srv. HEUMOS, Peter: Die Protektorgewerkschaft und das Problem der Kollaboration in den Akten des Ehrengerichts beim „Zentralrat der Gewerkschaften“ in Prag 1945–1947. In: GLETTLER, Monika – LIPTÁK, Lubomír – MÍŠKOVÁ, Alena (ed.): *Geteilt, besetzt, beherrscht: Die Tschechoslowakei 1938–1945. Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei*. (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, sv. 11.) Essen, Klartext 2004, s. 91–120.

specifickou signaturou závodu, přesněji řečeno signaturou *shop floor*.² Odpovídá to tezi o závodu jako „bezprávném prostoru“, kterou razí ve své studii Jakub Šlouf.

Nic však nenásvědčuje tomu, že by tento i v právním ohledu „organizovaný nepořádek“ průmyslového závodu představoval jeden z pramenů, z nichž se šířila bezprávnost komunistického režimu. Dva příklady by měly na tomto místě postačit, aby bylo zřejmé, že neformální akční pole závodu směřovalo společensky a politicky úplně jinam. Tak například chránil onen „nahoru“ nepropustný prostor závodu dělníky, kteří ve Škodových závodech a jiných podnicích v červnu 1953 stávkovali, před politickým pronásledováním. Roku 1961 vydaný zákon o lidových soudech v závodech, se svým neskrývaným záměrem politicky pronásledovat buřičské dělníky, denuncované svými kolegy, ztroskotál na bojkotu mas dělníků a závodních výborů ROH.

V literatuře o československém státním socialismu je přes veškerou empirickou evidenci pořád ještě patrný trend brát fantazie o všemocnosti KSČ za bernou minci. Politická moc ve státním socialismu údajně dokázala ochromit veškeré sociální jednání a každé společenské hnutí. V nejlepším případě se pak vychází z domněnky, že se společnost dala do pohybu jen tehdy, když vládnoucí kruhy začaly měnit svůj jazykový kód, což signalizovalo možnost změny „shora“ (jak se například domnívá Michal Pullmann v knize *Konec experimentu*).³ Dá se předpokládat, že i Jakub Šlouf ve své studii mimoděk sleduje tento empiricky neudržitelný trend. Jinak se nedá vysvětlit, proč mu hojnost sociálních – a jak jsem naznačil, také demokratických a politických – aktivit v prostoru průmyslových závodů po osvobození nestojí za povšimnutí, respektive proč je redukuje na deficit chybějících právních norem.

Vedle výše zmíněných předností nabízí diskutovaný text výhodu jasné teze, kterou autor důsledně vypracovává. O tuto tezi se lze samozřejmě přit, ale jen jasné teze umožňují teprve další diskusi, což platí i pro tematický komplex „státního socialismu“.

Z němčiny přeložila Jana Heumosová

2 Podrobněji k načrtnutému komplexu otázek viz HEUMOS, Peter: „Der Himmel ist hoch, und Prag ist weit!“ Sekundäre Machtverhältnisse und organisatorische Entdifferenzierung in tschechoslowakischen Industriebetrieben 1945–1968. In: SCHUHMANN, Annette (ed.): *Vernetzte Improvisationen: Gesellschaftliche Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR*. (Zeithistorische Studien, sv. 42.) Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008, s. 21–41.

3 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunistického režimu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.